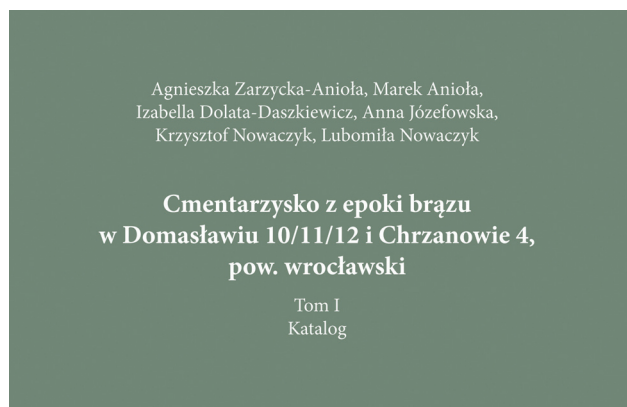

Agnieszka Zarzycka-Anioła, Marek Anioła, Izabella Dolata-Daszkiewicz, Anna Józefowska, Krzysztof Nowaczyk, Lubomiła Nowaczyk, *Cmentarzysko z epoki brązu w Domasławiu 10/11/12 i Chrzanowie 4, pow. wrocławski*. Wrocław 2022, tom I: ss. 506, ISBN 978-83-66463-68-4; tom II: ss. 506, ISBN 978-83-66463-69-1; tom III: ss. 613, ISBN 978-83-66463-70-7.

Prezentowane opracowanie jest kolejną pozycją dotyczącą jednego z wiodących odkryć, jakich dokonano w latach 2006-2008 podczas ratowniczych badań archeologicznych poprzedzających budowę trasy S8 w powiecie wrocławskim. Jest nim rozległa nekropolia społeczności lużyckiej kultury pól popielnicowych, rozciągająca się na terenach administracyjnie należących obecnie do miejscowości Domasław i Chrzanów, obie w gminie Kobierzyce (Gediga, Józefowska 2018a, 6-7).

Trzytomowa publikacja pod redakcją naukową nieodżałowanej pamięci prof. dr. hab. Bogusława Gedigi, wydana przez IAE PAN i Fundację Przyjaciół IAE PAN, a dofinansowana ze środków Ministra Kultury i Dziedzictwa Naukowego (Fundusz Promocji Kultury), dotyczy materiałów z epoki brązu znalezionych na stanowiskach Domasław 10/11/12 i Chrzanów 4. W swoisty sposób kontynuuje wprowadzanie do obiegu naukowego informacji dotyczących tego kompleksu, nawiązując – także szatą graficzną – do opublikowanych wcześniej pięciu tomów przedstawiających materiały z epoki żelaza z Domasławia (Gediga, Józefowska 2018a; Gediga, Józefowska 2018b; Gediga, Józefowska 2018c; Gediga *et al.* 2020; Gediga, Józefowska (red.) 2020).

Tom I liczy 464 strony i obejmuje katalog obiektów, tom II zawiera tablice 1-393, ilustrujące znaleziska ze stanowiska Domasław 10/11/12, a tom III – tablice 394-1001, prezentujące materiały ze stanowiska Chrzanów 4. Uwagę Czytelnika zwraca przede wszystkim tom I, składający się z części wprowadza-

jącej i opisu skatalogowanych obiektów odkrytych na cmentarzysku. Tę pierwszą tworzy krótki tekst pióra Bogusława Gedigi oraz kilkustronicowy wstęp autorstwa Anny Józefowskiej, uzupełniony zdjęciami plenerowymi – oba w wersji polsko- i angielskiej i zaopatrzone w bogaty spis cytowanej literatury.

* Corresponding author: **Joanna Urban**, Ośrodek Archeologii Pradziejowej, Instytut Archeologii i Etnologii PAN, Al. Solidarności 105, 00-140 Warszawa; e-mail: jurban@tlen.pl; <https://orcid.org/0000-0003-0714-7753>

This article is published in an open access under **the CC BY 4.0 license** (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

Declaration of competing interest: The author declare that she has no known competing financial interests or personal relationships that could have appeared to influence the work reported in this paper.

We *Wstępie* przedstawiono m.in. historię badań tego stanowiska, zapoczątkowanych jeszcze przed II wojną światową, w formie niemalże identycznej jak w tomie dotyczącym materiałów z epoki żelaza (por. Gediga, Józefowska 2018a, 6-7). Zaprezentowano krótko położenie cmentarzyska w terenie, charakterystykę geologiczną miejsca zakładania pochówków, sytuację hydrograficzną. Zrelacjonowano stan badań całej wielokulturowej nekropolii oraz wyszczególniono prace, jakie ukazały się już na ten temat, podkreślając wagę rezultatów badań w Domasławiu nie tylko dla pradziejów Śląska, ale także terenów z nim sąsiadujących. Scharakteryzowano ogólnie typy pochówków i rodzaj inwentarzy ceramicznych, metalowych, kamiennych itp., a także chronologię całego założenia. Nakreślono plany szeroko zakrojonych badań specjalistycznych, z których część już została zrealizowana, np. analizy: geomorfologiczna, przedmiotów szklanych i bursztynowych, datowanie ¹⁴C. W przygotowaniu natomiast są jeszcze analizy kości zwierzęcych, zabytków kamiennych oraz badania obecności kwasów tłuszczowych w ceramice. Zreferowano także zasady tworzenia katalogu, zresztą analogiczne do wykorzystanych w opracowaniu części halsztackiej. Posłużenie się tym samym schematem należy uznać za atut, gdyż zdecydowanie ułatwi korzystanie ze starszej i młodszej publikacji.

Omawiane cmentarzysko użytkowane było od okresu BD (być może nawet od przełomu BC/BD – 1300 p.n.e.) przez okres HaA, HaB1-B2, aż do przełomu HaB3/HaC. W jego obrębie odkryto 1500 obiektów, wśród których wystąpiło około 1200 grobów i liczne depozyty ceramiczne, a także doły po słupach, wskazujące na obecność naziemnych konstrukcji drewnianych, oraz inne jamy, których funkcja mogła być związana z użytkowaniem nekropolii. Wśród materiałów ruchomych najliczniejsza była ceramika. Znaleziono także sporo przedmiotów brązowych – głównie ozdoby i elementy stroju, ale także narzędzia i broń – oraz paciorków szklanych (885). Rzadziej występowały pozanaczyniowe przedmioty gliniane czy kamienne. Do rzadkości należą wytwory kościane (dwie szpile) czy z poroża (element rzędu końskiego).

Przed częścią katalogową zamieszczono tablice przedstawiające typologię naczyń oraz wybranych form ceramicznych, tj. waz, czarek, kubków i czerpaków, mis, garnków, pucharków, dzbanów, talerzy krążkowych, specjalnych form naczyń, grzechotek oraz szkatulek, ze szczególnym uwzględnieniem ich pokrywek. Klasyfikacja ta została przeprowadzona

głównie na podstawie systematyki zaproponowanej dla Śląska Środkowego przez B. Gedigę (np. Gediga 1967, 27-126). W przypadku, gdy materiał wykraczał poza istniejący już schemat, rozszerzano go, dodając kolejne jednostki klasyfikacyjne (typy, podtypy, warianty) i nowe warianty motywów zdobniczych. Zamieszczono także spis skrótów użytych w katalogu odnoszących się do typów naczyń, jednak przeoczono w nim misy i garnki, które przecież obecne są w inwentarzach grobowych, np. ob. 2835 (misa) czy 2875 (garnek).

Katalog liczący ogółem ponad 1500 obiektów został podzielony na dwie części – tę dotyczącą Domasławia (453) i tę dotyczącą Chrzanowa (1105), jak można zauważyć, znacząco większą. Zabieg ten wynika nie tyle z odrębności obu części kompleksu, lecz z pierwotnego wydzielenia na tym obszarze dwóch stanowisk w ramach badań AZP, skutkującego chociażby zaangażowaniem do ich eksploracji dwóch odrębnych jednostek badawczych¹ i dalszymi konsekwencjami, o czym niżej. Dopiero bowiem na skutek weryfikacji w trakcie badań wykopaliskowych i pierwszych prób interpretacyjnych przedzielony polną drogą obszar udało się połączyć w jedno cmentarzysko (Gediga, Józefowska 2018a, 7). Warto przy tym zauważyć, że w recenzowanej publikacji Czytelnik nie znajdzie informacji na ten temat. Nie dowie się również, dlaczego nadal używana jest nazwa Chrzanów 4, mimo że tę część stanowiska zweryfikowano ponoć jako Domasław 35 (Gediga, Józefowska 2018a, 7).

W katalogu zestawiono różne obiekty powiązane z nekropolą ludności łużyckiej kultury pól popielnicowych, zarówno groby, jak i inne obiekty (jamy oraz ślady po słupach), których funkcja, zdaniem autorów badań, mogła być związana z użytkowaniem cmentarza. Opis zorganizowano wg porządku: numer obiektu wraz z jego lokalizacją w obrębie siatki arowej i wykopu wraz z odniesieniem do numeru tablicy. Następnie opisano funkcję obiektów oraz typ i formę pochówku, np. grób jamowy, popielnicowy. Przedstawiono rozmiary i budowę obiektów, charakter wypełnisk, sposób zalegania i rodzaje źródeł ruchomych, a także ich wzajemne relacje. W inwentarzu zamieszczono w pierwszej kolejności ceramikę naczyniową, a następnie inne przedmioty, z określeniem ich form

¹ Ratownicze badania wykopaliskowe na zlecenie GDDKiA na części domasławskiej były prowadzone przez Zespół Badań Ratowniczych IAE PAN, Oddział Wrocław, a na części chrzanowskiej przez IAE PAN, Oddział Kraków (s. 10).

oraz typów, posiłkując się symbolami z typologii. Najpierw uwzględniano całe naczynia, a następnie fragmenty ceramiki. W określonych przypadkach dodano punkt „Charakterystyka zmarłych”, w którym zaprezentowano wyniki analizy antropologicznej. Na końcu podano chronologię obiektu z uwzględnieniem systemu tradycyjnego wg O. Monteliusa uzupełnionego o fazy rozwojowe kultury łużyckiej na Śląsku Środkowym wg B. Gedigi, a niekiedy zamieszczono wyniki datowania ¹⁴C.

Ze względu na to, że badania w obrębie obu partii stanowiska były prowadzone przez różne zespoły – por. wcześniej – zauważyć można pewne rozbieżności w sposobie prezentacji materiałów. Niektóre z nich są uzasadnione, np. w części chrzanowskiej pominięto punkt dotyczący wieku i płci pochowanych osób ze względu na brak całościowych wyników analiz antropologicznych. Inne natomiast wynikają raczej z braku konsekwentnego trzymania się jednego wzorca opisu, np. w części chrzanowskiej odniesienia do tablic podawane są przy każdym omawianym naczyniu, a w części domasławskiej nie. Numeracja obiektów w jednej części stanowiska ma charakter ciągły (Domasław), a w drugiej – jak można się domyślać – dokonywana była w obrębie odcinków oznaczonych literami alfabetu (Chrzanów). Opis obiektów chrzanowskich ma charakter bardziej narracyjny, natomiast domasławskich jest bardziej skondensowany. Z podobnych przyczyn różnice występują także w części ilustracyjnej, o czym za chwilę. Nadaje to całości wrażenie dysharmonii, a to wpływa na komfort odbioru przez Czytelnika.

Tom II i III stanowią ilustracyjną oprawę dla katalogu. W pierwszym z nich przedstawiono rzuty poziome, przekroje oraz inwentarze obiektów ze stanowiska Domasław 10/11/12 (tabl. 1-393), a w drugim ze stanowiska Chrzanów 4 (tabl. 394-999). Plany i przekroje obiektów zachowane są w jednej skali, na planach obiektów bardziej bogato wyposażonych w ceramikę zaznaczono numery naczyń, które znajdują swój odpowiednik na kolejnych tablicach i w katalogu. Elementy składowe inwentarzy grobowych starano się utrzymać w jednej skali, chyba że uzasadnione było użycie innej, np. w przypadku mniejszych zabytków metalowych (np. tabl. 9, 12, 14 i inne).

Podobnie jak w części katalogowej, tutaj również zwracają uwagę różnice wynikające z przygotowywania opracowania przez dwa różne zespoły. Jak choćby w graficznym sposobie prezentacji materiałów, przykładowo poczynając już od legendy. W tomie II warstwy zaobserwowane w wypełniskach obiektów mają

symbole cyfrowe (1-10), zaś wyróżniające się kamienie, kości, polepa czy inne przedmioty – graficzne, natomiast w tomie III poprzestano na oznaczeniach graficznych warstw. W obu tomach przyjęto także różne konwencje, jeśli chodzi o oznaczanie północy na planach. Trudno wyrokować, na ile możliwe było ujednolicenie rycin, opracowanych przecież na podstawie dokumentacji polowej, ale zdecydowanie ułatwiłoby to porównywanie obiektów z obu części stanowiska i wywarłoby lepsze wrażenie na Odbiorcy.

Nie obyło się też bez błędów wynikających z niedokładnego sposobu prowadzenia dokumentacji polowej, co widoczne jest zwłaszcza, gdy zestawia się plany i przekroje obiektów. Odnosi się to szczególnie do tomu III. Niezgodności dotyczą w dużej mierze niezaznaczania w przekroju obiektu naczyń i innych elementów wyposażenia grobowego widocznych na planie, przez które przechodzi cięcie profilowe. Nie podano żadnych danych dotyczących głębokości wystąpienia obiektów i poszczególnych elementów ich wyposażenia. Można się jedynie domyślać, że większość planów była rejestrowana dopiero na poziomie wystąpienia lub odsłonięcia gros ceramiki, ale wtedy wypadałoby zaznaczyć na przekroju poziom rysowania planu lub elementy niewidoczne, występujące niżej, zadokumentować na planie linią przerywaną, tak jak zrobiono to w przypadku obiektu C191 (tabl. 691A).

Przykłady są na tyle liczne, że trudno je tu wszystkie wymieniać, ale warto wspomnieć np. obiekty B148 (tabl. 501A), B217 (tabl. 534) czy B218 (tabl. 535) albo pozbawiony ceramiki E80 (tabl. 770A). Uwagę zwracają obiekty B207 i B207a (tabl. 529), gdzie przy takim samym wypełnisku wyraźnie wyodrębniono zarys jednej części obiektu ignorując drugą. Z kolei w przypadku kilku innych obiektów, np. E251 (tabl. 857C), F14 (tabl. 873A) czy F75 (tabl. 911) przy „odwróconym” oznaczeniu cięcia profilowego dobrze byłoby zaznaczyć, z której strony przekrój był rysowany.

Niekiedy – wcale nierzadko – w ogóle brak jest przekroju obiektu, choć cięcie profilowe na planie sugeruje, że taki przekrój powstał. Wystarczy tu wymienić choćby kilka obiektów z odcinka B – B55 (tabl. 433A), B219 (tabl. 537A), B222 (tabl. 538B), B227 (tabl. 540), B242 (tabl. 551), B247 (tabl. 550), B289 (tabl. 579), ale dotyczy to także grobów z innych odcinków, np. E93 (tabl. 775), E95 (tabl. 776B), E97 (tabl. 777), E98 (tabl. 778), E202 (tabl. 830), F54 (tabl. 896A), F59 (tabl. 899A), F66 (tabl. 905). Tylko w dwóch przypadkach – ob. B223 (tabl. 539) i ob.

244 (tabl. 552) – plan obiektu zadokumentowano na dwóch poziomach (przy jednym podając nawet głębokość, na której narysowano jeden z nich), opublikowano natomiast tylko jeden przekrój, choć wykonano zapewne dwa.

Całe opracowanie stanowi niewątpliwie ważny przyczynek zarówno dla określenia charakteru i miejsca tego stanowiska wśród jemu współczesnych, jak i dla pradziejów tego regionu. Niestety, w trakcie lektury zwracają uwagę pewne kwestie, które utrudniają odbiór pracy. Przede wszystkim daje się odczuć brak planu ogólnego, który zgodnie z zapowiedzią Autorów (s. 11) zostanie dołączony do kolejnego tomu. Nie kwestionując oczywiście sensu takiego posunięcia – plan jest nieodzowny w części analitycznej – wypada wyrazić żal, że już teraz nie można poznać rozlokowania obiektów i relacji pomiędzy nimi. W pewnego rodzaju konfuzję może wprowadzić uważnego Czytelnika także używanie we *Wstępie* określenia „kultura łużyckich pól popielnicowych”, zaś w części katalogowej (łącznie z tytułami) „kultura łużycka”. Wprawdzie kwestia ta została poruszona w pierwszym zdaniu *Wprowadzenia*, jednak dosyć zdawkowo. Zrozumiałe jest, że przy dłuższych nazwach można posilkować się formą skróconą, zwłaszcza w katalogu, ale już w tytułach rozdziałów dobrze byłoby zachować nazwę pełną.

W części wstępnej brakuje ponadto wyjaśnienia, jakie były przesłanki, by część obiektów mimo braku inwentarza, np. doły postłupowe, również zaliczyć do omawianej kultury, nawet jeśli uczyniono to ze znakiem zapytania (np. s. 38, 38, 78, 121 i inne). O ile w przypadku części chrzanowskiej można tak domniemywać na podstawie w miarę jednorodnej chronologii materiału zabytkowego, o tyle w części domasławskiej sytuacja jest bardziej skomplikowana – stwierdzono tam także materiały neolityczne, a przede wszystkim obiekty łużyckiej kultury pól popielnicowych z okresu halsztackiego (s. 10). Być może, znaczenie miała w tym przypadku planigrafia, ale brak planu ogólnego uniemożliwia weryfikację tego zagadnienia.

Niepokój budzi również kwestia analiz antropologicznych materiałów z Chrzanowa 4. Czytelnik nie dowie się, z jakiego powodu „nie udało się wprowadzić do obiegu analiz antropologicznych z chrzanowskiej części cmentarzyska badanej przez krakowski ośrodek PAN” (s. 12), gdyż odesłanie go do niepublikowanego maszynopisu (Anioła, Zarzycka-Anioła 2009) o niczym nie informuje. Nie wyjaśniono, z jakiego powodu Autorzy opracowania dysponowali

„tylko częścią danych podanych w katalogu obiektów” (s. 12) – Brak odpowiedniego materiału? Zły stopień zachowania? Brak funduszy na badania? – i czy w ogóle można liczyć na uzupełnienie tych danych w przyszłości. Wypada mieć nadzieję, że Autorzy odniosą się do tego problemu w części analitycznej.

Zastanawia również prawie całkowite pominięcie dokumentacji fotograficznej, poza dwoma zdjęciami we *Wstępie* przedstawiającymi widok ogólny stanowiska. A przecież z lektury tomów poświęconych materiałom z wczesnej epoki żelaza wynika, że w trakcie prac terenowych taka dokumentacja była wykonywana, a jej część została już opublikowana (Gediga, Józefowska 2018a, fot. 1-56). Zamieszczenie barwnych ilustracji pokazujących niektóre obiekty *in situ* bez wątpienia uatrakcyjniłoby całość opracowania. Można było też – na wzór halsztackiego grobu 11621 (Gediga, Józefowska 2018c, tabl. 1021) – zamieścić kolorowe zdjęcia paciorków szklanych lub innych, bardziej wyjątkowych przedmiotów, np. ze złota – patrz ob. B50 (tabl. 430.22 i 23), co uwypukliłoby nietuzinkowość tego stanowiska.

Tak monumentalna praca nie może być wolna od pewnych mankamentów technicznych i niedociągnięć formalnych. W opisach niektórych grobów daje się zauważyć brak ciągłości w numeracji naczyń w inwentarzach grobowych. Przykładowo, w ob. 8440 brakuje numerów 2 i 7, w ob. B19 – numeru 8, w ob. B29 – numeru 4, zaś w ob. B157 – numerów 13, 18 oraz 19. Trudno tłumaczyć to łączeniem fragmentów naczyń w trakcie opracowywania, bo takie przypadki były skrupulatnie odnotowywane – przynajmniej w materiałach z części domasławskiej – np. z ob. 2835, 3498 czy 4981. W części chrzanowskiej tego typu zapis nie występuje, a wyjaśnienia brak.

Z uchybień redakcyjnych można wymienić, np. niezgodny z rzeczywistością zapis tytułów poprzednich pięciu tomów opracowania Domasławia: zamiast „w Domasławiu” – jak figuruje w tytule książki – jest „z Domasławia” (s. 21)² czy błędne przywołania bibliograficzne, np. Gediga 2007 zamiast 2008 (s. 19), Goslar 2018 zamiast 2019 (s. 18). Błędy te można uznać za literówki, które sporadyczne występują także w części katalogowej, np. „liczbyt” zamiast „liczby”

² Zapis bibliograficzny tych pozycji sprawił chyba Autorom największą trudność. Tylko przy nich bowiem podano wydawnictwo, jednak niepełne i z błędem: zamiast „Fundacja Przyjaciół Instytutu Archeologii i Etnologii PAN” podano „Fundacja Przyjaciół Archeologii i Etnologii PAN”, pominięto też IAE PAN jako wydawcę.

(s. 258), i które łatwo przeoczyć. O pewnej niestaranności przygotowania publikacji świadczą jednak błędy w podpisach do tablic sprawiające, że zawartość ilustracji nie odpowiada podpisowi. Przykładowo na tablicach 65 i 185 zgodnie z podpisem powinny być zabytki brązowe, a ich tam nie ma. Na tablicy 356 podobna sytuacja dotyczy przedmiotu kamiennego.

Nie zachowano również konsekwencji, odnosząc się w opisach grobów do innych obiektów – w większości przypadków pomijano skrót „nr”, na ogół przy słowie obiekt, ale nie tylko, bo pisząc np. „grób popielnicowy 5009” (s. 73) czy „dół posłupowy E87” (s. 380), jednak w niektórych go pozostawiano. Można to zauważyć, np. przy opisie ob. 4848 – „wraz z pochówkami nr 3990, 3997, 4849 oraz innymi obiektami o nieustalonej funkcji nr 3999, 4846, 4847” (s. 64), ob. 4985 – „w pobliżu grobu ciałopalnego nr 3965” (s. 69) czy ob. 5009 – „grób symboliczny nr 5001” (s. 75) i kilku innych. Dokładniejsza korekta tekstu przed oddaniem do druku mogłaby te błędy wyeliminować i wpłynąć dodatnio na czytelność tekstu.

Zaobserwowane i przedstawione powyżej różnego rodzaju słabe punkty czy niedoskonałości nie przesłaniają oczywiście pozytywnego odbioru tego jakże potrzebnego opracowania, które wymagało od wszystkich zaangażowanych w nie osób mnóstwa wysiłku i wytrwałości. A że część materiałowa już przynosi satysfakcjonujący efekt, z tym większą niecierpliwością i ciekawością należy oczekiwać tomów analitycznych prezentujących wyniki badań specjalistycznych oraz syntezy całości materiałów. Opublikowanie kompletu materiałów sepulkralnych z tego wyjątkowego stanowiska uzupełni dotychczasową wiedzę nie tylko na temat obrządku pogrzebowego społeczności łużyckiej kultury pól popielnicowych, ale także ich wytwórczości i kontaktów interregional-

nych oraz stosunków społecznych. Będzie miało to niebagatelne znaczenie dla poznania przeszłości tego regionu w epoce brązu.

BIBLIOGRAFIA

- Anioła M., Zarzycka-Anioła A. (2009). *Cmentarzysko ludności kultury łużyckiej w Chrzanowie A, gm. Kobierzycze*. Poznań: Archiwum Generalnej Dyrekcji Dróg Krajowych i Autostrad (maszynopis).
- Gediga B. (1967). *Plemiona kultury łużyckiej w epoce brązu na Śląsku środkowym*. Wrocław-Warszawa-Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich Wydawnictwo PAN.
- Gediga B., Józefowska A. (2018a). *Cmentarzysko wczesnej epoki żelaza w Domasławiu 10/11/12, powiat wrocławski. Tom I. Katalog*. Wrocław: Instytut Archeologii i Etnologii PAN. Fundacja Przyjaciół Instytutu Archeologii i Etnologii PAN.
- Gediga B., Józefowska A. (2018b). *Cmentarzysko wczesnej epoki żelaza w Domasławiu 10/11/12, powiat wrocławski. Tom II. Tablice. Część I*. Wrocław: Instytut Archeologii i Etnologii PAN. Fundacja Przyjaciół Instytutu Archeologii i Etnologii PAN.
- Gediga B., Józefowska A. (2018c). *Cmentarzysko wczesnej epoki żelaza w Domasławiu 10/11/12, powiat wrocławski. Tom II. Tablice. Część II*. Wrocław: Instytut Archeologii i Etnologii PAN. Fundacja Przyjaciół Instytutu Archeologii i Etnologii PAN.
- Gediga B., Józefowska A., Łaciak D., Dolata-Daszkiwicz I. (2020) *Cmentarzysko wczesnej epoki żelaza w Domasławiu 10/11/12, powiat wrocławski. Tom IV. Synteza*. Wrocław: Instytut Archeologii i Etnologii PAN. Fundacja Przyjaciół Instytutu Archeologii i Etnologii PAN.

Joanna Urban